

Praenotandum, 20.02.2017

This article was published in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* (NTT) 49, 2 (April 1995): 89-107. Page numbers are set in bold between square brackets. I have made changes in the lay-out, and a few in the text. I have removed bibliographic references from the footnotes to the *Bibliography* at the end of this article.

Jan G. Platvoet

GOD ALS VIJAND: DE GENEZINGSDANSEN VAN DE !KUNG

Summary

God as enemy: !Kung curing dances

In the 1950s and 1960, only a few !Kung San, or Bushmen, continued to follow the traditional way of life of nomadic foodgathering in the Kalahari semi-desert of Southern Africa. Their religion is discussed in this article. Its central ritual was the curing dance. It is an all-night ritual, which they often practiced. It served as their major means for maintaining solidarity in their nomadic bands and for removing conflict from it - another means being the sharing of the food they gathered and meat they hunted. They maintained solidarity through the curing dance, for one reason because the dance was itself a process of sharing, of *n/um*, 'curing power'; and for another because it was a ritual of exclusion. God and the deceased were blamed for all the evil present in the group, declared *personae non gratae* and refused admission as unwelcome aliens, the !Kung waging a continual ritual war upon them as their sole enemies. The special interest of this religion and this ritual for the comparative study of religions is highlighted by an examination of the link between the anthropological study of the !Kung curing dances and recent archaeological research on the San rock paintings, of which thousands have been found all over Southern Africa. They are interpreted now as reflecting a tradition of San curing dances which dates back many millennia.

Voor een adequate analyse van heel de variatiebreedte van godsdienst in de geschiedenis van de mensheid is niet alleen grondige kennis van de zogenaamde 'grote godsdiensten' vereist, maar ook van godsdiensten die in die geschiedenis gewoonlijk een zeer marginale plaats innemen. In die godsdiensten blijkt religie namelijk verrassende vormen aan te nemen. In dit artikel bespreek ik één zo'n godsdienst: die van de !Kung, een San, of Bosjesmannen, volk dat in Zuidelijk Afrika in de Kalahari half-woestijn leeft. Hun godsdienst is niet alleen naar inhoud en vormgeving opmerkelijk, omdat God er een ongewenste vreemdeling in is die geweerd wordt omdat hij onheil zendt; maar ook omdat die religie, ondanks de afwezigheid van schrift en enige andere vorm van collectief geheugen omtrent het verleden bij de San zelf, een opmerkelijke historische diepte heeft gekregen door recente interpretaties van de tienduizenden rotsschilderingen die over heel Zuidelijk Afrika worden

gevonden. Ik begin met een korte bespreking van die interpretaties. Daarna vat ik de geschiedenis van hun makers, de San, samen en geef ik een overzicht van relevante data omtrent de economie, sociale structuur en conflictbeheersing van de huidige San. Het voornaamste deel van dit artikel is een bespreking van hun godsdienst en van de gezingsdans, die het centrale ritueel in hun godsdienst vormt. Ik eindig met een bespreking van de San pedagogiek van de dissociatie en een opsomming van de bijzondere kenmerken van deze San godsdienst.

Het raadsel van de rotstekeningen

Zuidelijk Afrika tussen de Zambezi en de Kaap is rijk aan natuurschoon: het heeft prachtige landschappen die op vele plaatsen door 'kopjes' worden gemarkeerd: rotspartijen van basalt en andere steensoorten, in hoogte variërend van enkele tientallen tot enkele honderden meters. Hoog in die rotspartijen heeft men op tal van plaatsen, vooral op de wanden van grotten, die schitterende vergezichten bieden, vele schilderijen, tekeningen en gravures gevonden - over heel Zuidelijk Afrika vele tienduizenden. Archeologen schrijven die unaniem aan de San of Bosjesmannen toe, hoewel de huidige San, die in de grotendeels rotsloze Kalahari leven, hen niet meer maken. Zij schatten dat de jongste minder dan een drie honderd jaar geleden gemaakt werden en de [90] oudste 27.000 jaar geleden.¹ Kunstkenners roemen de artistieke waarde van deze tekeningen, waarin vooral dieren zeer knap zijn weergegeven. Mensen worden er echter vaak als langgerekte figuren in afgebeeld en zijn dikwijls in vreemde houdingen getekend. Hun betekenis en die van de punten, gebroken lijnen, cirkels en kruisen die ook in de rotsschilderingen voorkomen stelden onderzoekers lang voor grote raadsels. De standaard interpretatie was tot voor kort dat deze schilderijen 'cultische' betekenis moeten hebben gehad. Het zou om jacht-magie gaan. De San kunstenaars zouden de eland-antilope, hun belangrijkste jachtbuit, zo kunstzinnig op de wanden van hooggelegen grotten hebben getekend, omdat zij zouden hebben gemeend met de 'magie' van deze schilderijen de kuddes eland-antilopen in stand te kunnen houden. Of hun inspiratie zou een religieuze zijn geweest: zij zouden hebben geloofd dat er goden in het geheimzinnige donker van diepe, vochtige grotten huizen van wier welwillendheid de vruchtbaarheid van die kuddes afhankelijk zou zijn. De San zouden hen daarom daar met deze schilderijen en offers hebben vereerd. De drijfveer achter de rotsschilderingen zou in beide gevallen de zorg om het dagelijks voedsel zijn geweest.²

Gezaghebbende archeologen in Zuidelijk Afrika begonnen deze theorieën te verlaten toen zij een jaar of vijftien geleden kennis begonnen te nemen van de resultaten van het ethnografisch onderzoek dat anthropologen sinds 1951 onder de San hebben ondernomen

¹ Zie Garlake 1987: 5; Lewis-Williams 1990: 11, 18-19, 87-88

² Deze beide theorieën worden verwoord door de journalist Klaus Heller in de t.v. documentaire *Hölen und Buschmannbilder* die in 1981 door de Hessische Rundfunk werd uitgezonden en later door een Nederlandse omroep op TV2; een copie ervan, met Nederlandse ondertiteling, is mijn bezit.

die nog als verzamelaars in de Kalahari woestijn leefden. Hun beschrijvingen van de huidige San verzamelaars, hun godsdienst, en vooral van het belangrijkste San ritueel, de genezingsdans, lijken het raadsel van de rotstekeningen op te lossen. De oplossing blijkt ook nu, althans voor een belangrijk deel, een 'cultische' te zijn, maar niet van 'magische' aard noch als een verering van vruchtbaarheidsgoden. Het is nu de gevestigde mening van erkende onderzoekers van San rotsschilderingen, zoals Garlake, Lewis-Williams, Dowson en Vinicombe,³ dat San kunstenaars op rotswanden vastlegden wat zij in de trance van de genezingsdans hadden ervaren: dat hun lijf werd verlengd; dat zij zweefden en als een vis in het water zwommen; dat zij hun omgeving anders waarnamen; en ook, welke wezens zij in die extases hadden ontmoet en hoe zij met hen waren omgegaan. De [91] punten en andere geometrische patronen zijn volgens deze jongste interpretatie de 'entoptische' figuren die men overal ter wereld in dissociatie ziet.⁴ Wij vinden deze rotstekeningen op hoog- en afgelegen plaatsen, omdat de San 'sjamanen'⁵ zich daar terugtrokken om hun visionaire ervaringen vast te leggen. De oudste en langste kunsttraditie van de mensheid berust volgens deze visie voor een groot deel op de visioenen die de San door de eeuwen heen in een 'veranderd bewustzijn' hebben ondergaan tijdens de hyperkinetische⁶ dissociatie van de genezingsdans. En voor het overige op de fascinatie van de San voor de eland-antilope: millennia geleden waren er al kunstenaars onder hun 'sjamanen' met groot artistiek talent dat dier in ieder perspectief konden tekenen, omdat de San het zo nauwkeurig observeerden.

De San

De San, of Bosjesmannen,⁷ zijn een bijzonder deel van de mensheid. Ze leven al minstens 11.000 jaar, en waarschijnlijk al veel langer, als nomadische voedselverzamelaars tussen de Zambezi en de Kaap.⁸ Ze worden tot de negroiden gerekend, maar wijken in uiterlijk en lichaamsbouw duidelijk van de negers af. Hun huid is veel geler, hun jukbeenderen zijn hoger, en hun klein, hartvormig gelaat is platter dan dat van negers. Hun haar kroest wel, maar is in eilandjes ingeplant. Hun lichaamsbouw is ook tengerder: de mannen zijn gemiddeld 1,60 m. lang en de vrouwen gemiddeld 1,50 m., terwijl het gemiddelde gewicht van

³ Zie Garlake 1987; Lewis-Williams 1983; Lewis-Williams 1990; Dowson 1988a, 1989, 1992; Vinicombe 1976

⁴ Lewis-Williams 1990: 54-61; Reichel-Dolmatoff 1987

⁵ 'Sjamanen' zijn extatici die zowel visionaire 'zielereizen' ondernemen, bijvoorbeeld om met een god of voorouder over het lot van een zieke te onderhandelen, als het 'hyperkinetisch' trancegedrag vertonen dat door de gelovigen als inbezitname door geesten, goden of voorouders wordt geïnterpreteerd. 'Hyperkinetisch' verwijst naar de verhevigde lichaamsmotoriek die optreedt tijdens deze vorm van 'veranderde bewustzijstoestanden' (*altered states of consciousness*, ASC's). Zie bijvoorbeeld Lewis 1989.

⁶ Zie noot 5

⁷ Over deze namen, zie Marshall 1976: 12, 17-19; Lee 1979: 29-31; Silberbauer 1981: 1-3

⁸ Marshall 1976: 28-49

een San man 49 kilo is en van een San vrouw 41 kilo.⁹ Hun talen behoren tot de meest complexe ter wereld en zijn bijzonder door de vier tot zes verschillende kliks die er als medeklinkers in fungeren.¹⁰

[92] De jongste San geschiedenis is dramatisch. Zij is bepaald door twee ontmoetingen: met Bantoe veehouders zoals de Swazi, Zoeloe, Xhosa, Tswana en Herero die zich vanaf een 3000 tot 2000 jaar geleden over Zuidelijk Afrika begonnen te verspreiden en met wie de San zowel vochten als zich vermengden; en, sinds 1652, met de Boeren en andere blanken die de San verachtten en vervolgden. In de Kaap-provincie gingen de San geheel in de kleurlingen op. In Oranje Vrijstaat werden ze in de 19e eeuw systematisch door de Boeren uitgeroeid. Elders werden ze door onder anderen de Tswana als slaven gehouden.¹¹ Terwijl er rond 1650 minstens een 150.000 en misschien wel een 300.000 San in Zuidelijk Afrika leefden, was hun getal rond 1960 ten gevolge van assimilatie en uitroeiing tot een 40.000 teruggelopen. Die leefden allen in en rond de Kalahari: in Botswana een 24.000, in Namibia een 12.000 en in het zuiden van Angola een 4000.¹² Bijna alle San hadden toen voor een geheel of overwegend sedentair bestaan in dienst van blanke boeren of zwarte veehouders gekozen.¹³ Slechts een 2500 San trokken toen nog als verzamelaars door de Kalahari. Het zijn deze traditionele San die sinds 1951 door antropologen zijn bestudeerd.¹⁴ Dit artikel gaat uitsluitend over hen.

De !Kung in de Kalahari

Die !Kung San, die zichzelf *zhoetwasi*, 'gewone mensen', noemden, zwierven¹⁵ in de ja-

⁹ Voor deze en andere kenmerken zie Marshall 1976: 39-47; Truswell & Hansen 1976: 168-173; Lee 1979: 279-287. Marshall en Lee schrijven de geringere lengte en het lagere lichaamsgevoel toe aan een anatomische aanpassing aan San jachtmethoden (Marshall 1976: 32-38; Lee 1979: 285-292).

¹⁰ In de !Kung taal komen kliks tegen de tanden, het achtergehemelte, het gehemelte en de zijkant van het gehemelte voor. Zij worden fonetisch als volgt weergegeven: de tandklik (/), de achtergehemelteklik (!), de gehemelteklik (≡), en de zijklik (//). Zie o.a. Lewis-Williams 1990: 43; Marshall 1976: XIX-XX). De verwantschap tussen de Khoisan talen en de 'klik-talen' van de Sandawe en Hadza in Tanzania is omstreven (Marshall 1976: 24-28).

¹¹ Lee 1979: 31-32; Silberbauer 1981: 7-9

¹² Deze San spraken meerdere talen: een 15.000 spraken !Kung, een 2.000 !Xo, terwijl Nharo, /Gwi en //Gana samen door 23.000 San werd gesproken.

¹³ Lee 1979: 32-38, 361-364, 368-369

¹⁴ Zie over de geschiedenis van dat onderzoek, Lee 1976a: 9-17; Lee 1979: 35-38; Marshall 1976: IX-XVI, 1-12; Silberbauer 1981: 12-31.

¹⁵ De data die ik voor dit artikel gebruik stammen uit onderzoek dat tussen 1950 en 1975 is ondernomen. Ik presenteer hen bewust niet in het 'ethnografische praesens', omdat dat de indruk zou kunnen wekken dat ze ook nu nog volledig geldig zijn. Vanwege de snelle veranderingsprocessen in de regio, die ook de traditionele San niet onberoerd laten, lijkt het mij meer verantwoord hen als historische data te behandelen. In hoeverre zij ook nu nog geldig zijn moet door nieuw onderzoek aan het licht gebracht worden.

ren vijftig in flexibele groepen van gemiddeld 35 personen¹⁶ door een open, zanderig duinlandschap met veel laag doornig struikgewas en solitaire bomen.¹⁷ Die groepen bestonden uit verwanten en aangetrouwden die uit ervaring wisten dat ze goed met elkaar konden opschieten en die vlees en ander [93] voedsel met elkaar deelden.¹⁸ Deze egalitaire groepen, die Lee 'kampen' noemt,¹⁹ kenden alleen informele leiders.²⁰ Zij bestreken meestal een gebied dat een vijftig tot zeventig kilometer lang en breed was, waarin ook altijd één of meer duinpannen met permanent water voorkwamen waarvan één groep zich eigenaar achtte maar die zij vaak met andere groepen deelden.²¹

De Kalahari is een savanna-achtige halfwoestijn die op 1100 meter boven zeeniveau in een depressie op het plateau van Zuidelijk Afrika ligt. 's Winters, van mei tot augustus, is het er droog en koud met gure oostenwinden en 's nachts temperaturen rond of onder het vriespunt die overdag tot 25 C° kunnen oplopen. De !Kung overleefden die koude nachten door een stevig vuur te bouwen vóór het scherm van takken en gras waaronder zij sliepen, en door onder antilopehuiden dicht tegen elkaar aan te slapen. In de winter leefden de !Kung vooral van de *mongongo*- of mangettinotebomen die op een aantal plaatsen in de Kalahari voorkomen en overvloedig dragen. De !Kung verzamelden die noten en de vruchten van de apebroodboom, of baobab. Verder groeven de vrouwen wortelen en knollen uit.²² Omdat de kleinere duinpannen in de wintermaanden droog stonden, sloegen diverse !Kung groepen hun kamp in die tijd bij een pan met permanent water op, op een paar honderd meter afstand van elkaar. In de winter werden daarom veel bezoeken afgelegd, huwelijken geregeld, en werden zo nodig de jonge mannen tussen vijftien en twintig aan de zesweekse initiatie onderworpen. Vooral in die maanden kwam men vaak voor de genezingsdansen bijeen, voor het vermaak, maar ook omdat het intensievere sociale leven in de wintermaanden de kans op conflicten verhoogde. Vele monden moesten dan gevoed worden terwijl het voedsel in de loop van de winter steeds schaarser werd. De spanningen die daardoor, en om andere redenen, optraden werden vooral in de genezingsdansen opgelost.²³

Het warmst was het van oktober tot maart. Overdag liep de temperatuur op tot 33 à 43 C°. In januari/februari en in maart brachten onweersbuien regen: gemiddeld een 250 milimeter per jaar, maar met grote verschillen van plaats tot plaats en van jaar tot jaar. In die maanden zwermden de !Kung uit naar verder weggelegen bosjes om de *mongongo*-

¹⁶ Marshall 1976: 156-164; Lee 1979: 42-43, 54-76

¹⁷ Yellen & Lee 1979: 25-47; Marshall 1976: 62-155; Lee 1979: 87-115; Silberbauer 1981: 32-50, 260-264

¹⁸ Lee 1979: 55, 335-336

¹⁹ Lee 1979: 58

²⁰ Lee 1979: 343-348, 457; Silberbauer 1981: 166v.

²¹ Lee 1979: 59-61, 334-343; 350-360

²² Marshall 1976: 92-123; Lee 1979: 158-204

²³ Lee 1979: 364-368, 446-447; Silberbauer 1981: 174-178

noten te verzamelen waar hun voedsel het hele jaar door voor een groot deel uit bestond²⁴; en naar de kleinere waterpannen om er op de watervogels te jagen die daar dan op doortrek [94] verschenen. In deze tijd verzamelden zij ook de vele bessen, vruchten, meloenen, en groentes die dan geplukt konden worden.

In beide seizoenen joegen de mannen in groepjes van vier of vijf met giftige pijlen op elanden, koedoes, wildebeesten, gems- en steenbokken, zwijnen, duikers (een klein soort antilope) en vingden zij springhazen, schildpadden, sommige slangen, leguanen, rupsen, sprinkhanen en termieten.²⁵ Soms werd ook een bijennest van zijn honing ontdaan. De jacht van de mannen bracht één-derde van het voedsel van de !Kung binnen. De rest bestond uit de noten, vruchten en knollen die voornamelijk door de vrouwen, en ten dele ook door de mannen, werden verzameld.²⁶ Het vlees van de grotere dieren werd altijd onder de gehele zwerfgroep verdeeld. Het voedsel dat de vrouwen vergaarden behoorde echter hun gezin toe, maar werd meestal ook met anderen gedeeld. Volgens Lee en Silberbauer is het delen (*sharing*) zonder er op korte termijn iets van gelijke waarde voor terug te verwachten - de zogenaamde *generalized reciprocity* -, dé centrale waarde van verzamelaarssamenlevingen.²⁷ Het voortdurend uitwisselen van voedsel is de basis van de solidariteit tussen de leden van de zwerfgroep omdat het spanningen en naijver laag houdt. Omdat de !Kung niet meer konden bezitten dan zij op hun zwerftochten konden dragen, gebruikten zij ieder surplus aan voedsel of handwerk als sociaal kapitaal om er goede betrekkingen tussen de leden van een kamp mee te onderhouden.²⁸ In de zeer egalitaire !Kung samenlevingen bestond dan ook geen verschil in bezit - tussen mannen en vrouwen noch tussen ouderen en jongeren -, en evenmin in macht, aanzien of sociale afstand.

Dat wil niet zeggen dat deze samenlevingen geen conflicten kenden. Die waren er wel degelijk. Het kwam soms tot woordenwisselingen over giften die aan de één in plaats van de ander waren gegeven; of tot een grove scheldpartij naar aanleiding van jalousie of ontrouw; en soms tot lijflijk geweld, of tot wapengeweld, waarbij doden vielen.²⁹ Omdat de !Kung geen formele leiders kenden die een twist konden beslechten door de schuldigen te straffen, waren conflicten gevaarlijk. De !Kung voerden nooit oorlog. Zij hadden daarom [95] geen wapens om medemensen aan te vallen en geen schilden om zich tegen wapens te verdedigen. Bij ruzie splitsten ze meestal het kamp en trok één van beide groepen naar een ander verzamelgebied.³⁰ Gebeurde dat echter niet, dan greep men soms naar de giftige pij-

²⁴ Lee 1979: 182-204, 438

²⁵ Marshall 1976: 124-155; Lee 1979: 133-151; 205-247

²⁶ Lee 1979: 261-262, 450

²⁷ Lee 1979: 117-119, 201-202, 247-249, 354-361, 412-414, 456-461; Silberbauer 1981: 251-256; Draper 1975: 84-85

²⁸ Lee 1979: 117-119, 156, 200-201, 247-249, 354-361, 412-414, 437, 456-457, 459-461; Silberbauer 1981: 251-256; Draper 1975: 105-106

²⁹ Zie Marshall 1961: 231-249 Lee & DeVore 1976: 349-371; Marshall 1969: 373-374; Marshall 1976: 288-293, 311-312; Lee 1979: 370-382

³⁰ Silberbauer 1981: 171-178

len en korte speren waarmee men op wild joeg en vielen er doden. Daaruit ontstonden soms vetes waarbij over en weer de doden met meer doden werden gewroken. Ook werd soms iemand die diverse moorden op zijn geweten had, door de gemeenschap uit de weg geruimd.³¹ Het was voor de !Kung heel belangrijk deze ellende te voorkomen. De genezingsdansen speelden daarin een cruciale rol.

God, vuur en n/um

Vuur stond in het leven van de !Kung centraal. Kwam een zwerfgroep ergens aan, dan werd eerst vuur gemaakt. Van dat vuur bouwde ieder gezin zijn eigen vuur, zodat er spoedig de kring van vuren ontstond die samen het kamp vormden. Het vuur, en niet het scherm van takken en gras dat de vrouwen meestal bouwden, was het centrum van een gezin.³² Men hield het de hele nacht brandende. Overdag werd het afgedekt. Vuurmaken was mannenwerk, zoals de jacht en het bereiden van gif. Vuur en gif beschouwden de !Kung als de gaven waarmee God hen had toegerust opdat zij zich in hun omgeving zouden kunnen handhaven.³³ Vuur was nauw met ritueel geassocieerd. Het maken van vuur voor een nieuw kamp was iets ritueels en voor een ritueel werd altijd nieuw vuur gemaakt, beide bij voorkeur door de oudste man die het nog kon.³⁴ Het vuur voor een genezingsdans werd echter door vrouwen vanuit andere vuren aangelegd.³⁵

De onzienlijke wereld van de !Kung was dun bevolkt. Zij bestond uit God, en misschien een tegengod, de overledenen, en *n/um*, genezingskracht. Volgens Marshall en Katz hielden de !Kung vol dat \neq Gao N!a, de scheppergod, dezelfde was als de \neq Gao!na, //Gauwa, of Kauha die als schelm en stommeling frequent optreedt in de komische verhalen over 'langgeleden' waar vooral de oudere !Kung uitbundig om konden lachen.³⁶ Ondanks het feit dat //Gauwa één van de namen van God was en haar eigen gegevens vaak tegen spreken [96] dat \neq Gao N!a en //Gauwa voor de !Kung onderscheiden goden waren³⁷, wijst Marshall de gelijkstelling af die de !Kung zelf maakten.³⁸

³¹ Lee 1979: 382-400

³² Marshall 1976: 88; Lee 1979: 77-78, 154

³³ Marshall 1976: 85, 152, 348-350

³⁴ Marshall 1976: 83-84

³⁵ Marshall 1969: 357

³⁶ Marshall 1962: 221-252, vooral 228: 'The people [...] tell tales of the old \neq Gao!na's doings without restraint, say his name aloud, howl and roll on the ground with laughter at his humiliations, whereas when they speak of the great one in the east, they whisper and avoid his name. Yet they think that somehow in the rightness of things these two beings must be one, so one they are said to be'. Zie ook Marshall 1962: 228-229, 233; Katz 1982: 29-31; Biesele 1976: 309-310, 316-321. Over \neq Gao !Na als schepper, zie Marshall, 1962: 223 ('The great god created the earth and men and women and all things'); 234 ('Their concept of \neq Gao!na, first and foremost, is that of creator'), 234-235.

³⁷ Marshall 1962: 245, 247; Marshall 1969: 350

³⁸ Marshall 1962: 223-228, 238. In dit verband is het van belang op te merken dat //gauwa ook 'overledene' betekende. Het meervoud, //gauwasi, was de standaardterm voor de overledenen,

Haar interpretatie van wat !Kung zouden (moeten?) geloven is dat ꞑGao N!a met vrouw en kinderen in een huis met twee verdiepingen woont nabij een grote boom op de plek waar de zon opkomt. Nadat hij de aarde, de hemelkoepel, de regen, de waterpannen, de planten, de dieren, de vrouw en de man - in die volgorde! - had gemaakt, gaf hij de vrouw vuur, zodat ze de knollen die ze opgroef kon koken. Daarnaast gaf hij de mensen ook het gif, pijl en boog, de speer en de graafstok, opdat zij zouden kunnen eten. Maar hij maakte hen ook sterfelijk: na de dood nam hij hen bij zich nadat hij hen tot //gauwasi had getransformeerd. Die stuurde hij uit om ziekte onder de mensen te verspreiden. Tegen ziekte had ꞑGao N!a de mensen echter *n/um*, 'medicijn', gegeven³⁹: de onzichtbare geneeskraft die zich in het lichaam bevond van hen die de !Kung de 'eigenaren van *n/um*' (*n/um kxau*) noemden. Ook had hij hen in dromen de liederen gegeven die bij de genezingsdansen dienden te worden gezongen, evenals de plantaardige medicijnen. Dat alles, opdat de mensen, ondanks de ziekte en dood die hij hen zond, toch in gezondheid en harmonie zouden kunnen leven.⁴⁰

//Gauwa is dus, volgens Marshall, een van ꞑGao N!a onderscheiden, lagere god met nog destructievere neigingen dan ꞑGao !Na zelf. Hij woont met vrouw en kinderen waar de zon ondergaat.⁴¹ Hij zwerft in wervelwinden over de aarde, bespiedt de mensen en zaait, in opdracht van ꞑGao !Na, of op eigen initiatief, verderf onder hen. Hij staat hen echter ook wel eens bij. Volgens één !Kung genezer haalde hij ꞑGao !Na over *n/um*, de genezingsliederen en de andere medicijnen aan de mensen af te staan. Ook vroegen de mensen //Gauwa wel eens om geluk bij de jacht.⁴² Maar men geloofde dat hij weinig verstand heeft en wel eens het verkeerde medicijn bracht, zodat de mensen zeker in plaats van beter werden.⁴³

[97] De overledenen, //gauwasi, waren voor de !Kung al even ambigu als (de twee-eenheid?) ꞑGao N!a en //Gauwa. De //gauwasi waren enerzijds 'de mensen van vroeger' waarop de !Kung al hun gewoonten terugvoerden, zodat zij, zoals ꞑGao !Na, de schepper, de bron en legimatie van de bestaande orde vormden. Anderzijds zagen zij hen als de belangrijkste bron van kwaad en als een bedreiging, omdat zij, als handlangers van ꞑGao !Na, of van //Gauwa, of op eigen initiatief, onheil, in de vorm van tweedracht, ziekte en dood, onder de mensen verspreidden. Zij schoten het met behulp van kleine, onzichtbare pijlen als een gif in het lijf van de levenden.⁴⁴ De !Kung hadden verder geen geloofsvoor-

maar ook voor 'de kinderen' van ꞑGao N!a (Marshall 1962:226, 235, 237, 238, 242-243; Marshall 1969: 350).

³⁹ Die gaf hij nog steeds aan bepaalde genezers, bijvoorbeeld wanneer hij in dromen aan hen verscheen. Zie Shostak 1981: 295-296

⁴⁰ Marshall 1962: 223, 233-238, 246; Marshall 1969: 350-353

⁴¹ Volgens één informant woonde hij echter in het oosten.

⁴² Marshall 1962: 247; Marshall 1969: 352

⁴³ Marshall 1962: 238-241; Silberbauer 1981: 51-57, 117-118, 174-175

⁴⁴ Marshall 1962: 235, 244; Silberbauer 1981: 113-114

stellingen omtrent hekserij of toverij,⁴⁵ en nauwelijks omtrent een ziel of zielen in mensen, dieren en planten.⁴⁶

De !Kung godsdienst kende ook nauwelijks rituelen. God, noch de tegengod, ontvingen verering of verzoening,⁴⁷ evenmin als de overledenen.⁴⁸ Zij namen hen ook niet in bezit.⁴⁹ Priesters kenden de !Kung evenmin. Zij richtten zich soms tot God in een korte formule, of spraken zo luid tot medemensen dat God het wel moest horen, met de bedoeling om op een respectvolle, mild-verontwaardigde, maar assertieve wijze hun hart tegenover hem te luchten.⁵⁰ Daarnaast kenden de !Kung een vorm van divinatie. !Kung mannen namen soms vijf of zes leren schijven in een gesloten hand en gooiden die uit om de richting te bepalen waarin ze zouden gaan jagen of om vast te stellen of de jacht succesvol zou zijn.⁵¹ Marshall noemt het 'een seculier ritueel', omdat noch de schijven noch het ritueel op een meta-empirische referent betrokken waren.⁵²

De genezingsdans

Het enige ritueel dat !Kung gemiddeld één, en soms twee keer per week in de grotere kampen in de wintertijd beoefenden, en minstens één keer per maand, bij volle maan, in de kleinere kampen tijdens de zomer, was de genezingsdans. [98] Bezoek, veel vlees of zieren in het kamp waren alle gereede aanleidingen voor het houden van een genezingsdans. Zo'n dans⁵³ begon in de vroege avond en duurde meestal tot enkele uren na zonsopgang de volgende ochtend. Hij was zowel vermaak als godsdienstig ritueel. Hij bestond gewoonlijk uit een aantal cycli van afzonderlijke dansen die ieder vijf tot vijftien minuten duurden, met kortere rustpauzen tussen de afzonderlijke dansen en langere tussen de cycli. Daarbij raakten na een uur of twee na het begin, en daarna rond middernacht, en weer rond zonsopgang, een aantal mannen in trance en gingen rond om te 'genezen'.

Het ritueel van de dans speelde zich af in een 'symbolische ruimte' waarin men vijf concentrische cirkels kan onderscheiden. Het vuur was ook hier zowel het fysieke als het symbolische middelpunt.⁵⁴ Het werd de hele nacht brandende gehouden. De eerste cirkel

⁴⁵ Marshall 1962: 249

⁴⁶ Marshall 1962: 222

⁴⁷ Ook niet nadat men bewust iets had gedaan waarvram men geloofde dat \neq Gao N!a het verafschuwde, zoals het verbranden van bijen om honing te bemachtigen (Marshall 1962: 226, 236, 245). Voor een curieus ritueel dat bewust was bedoeld om God een beetje te beledigen, zie Silberbauer 1981: 103.

⁴⁸ Marshall 1962: 243; Silberbauer 1981: 57. De 'rite' die Lee vermeldt is, zoals hijzelf zegt, 'an isolated incident' (Lee 1968: 52-53).

⁴⁹ Marshall 1962: 249

⁵⁰ Marshall 1962: 222, 227, 237n2, 246-247; Silberbauer 1981: 102-103, 107-109

⁵¹ Marshall 1976: 152-155; Lee 1979: 149-151

⁵² Marshall 1962: 222

⁵³ Voor beschrijvingen, zie Marshall 1962: 248-251; Marshall 1969; Lee 1968; Katz 1976: 281-301; Katz 1982; Silberbauer 1981: 175-177; Shostak 1981: 291-303

⁵⁴ Hoewel een genezingsdans ook overdag en zonder een vuur gehouden kon worden (Marshall

rond het vuur werd gevormd door vrouwen. Schouder aan schouder, knie tegen knie, zaten ze met het gezicht naar het vuur. Zij klaptten het felle ritme van iedere dans, terwijl zij de speciale liederen van de genezingsdans zongen die ≠Gao N!a de mensen in dromen had onderwezen; liederen die, naar men geloofde, zelf ook *n/um* bezaten.⁵⁵

De tweede cirkel rond het vuur was die van de dansende mannen. Al meeziingend dansten zij in een rij achter langs de vrouwen, het lichaam licht gebogen, met een stok in de handen om op te leunen of met de armen naar achteren gestrekt. Zo maakten zij kleine, ingewikkelde stapjes waarbij zij hard met hun voeten in het zand stampten. De ratels⁵⁶ aan hun benen en dat stampen versterkten de *sonic drive*⁵⁷ van de zang en het handgeklap van de vrouwen. [99] Wie in trance begon te raken werd begeleid door degene die achter hem danste. De trance werd tot stand gebracht door *sonic drive*, concentratie op het ritme en het gezang, fysieke uitputting, hyperventilatie, synchronisatie met het collectieve gebeuren en culturele verwachting.

In die laatste factor kwam heel het !Kung wereldbeeld in actie. Centraal stond daarin het geloof dat onder de !Kung velen, vooral mannen⁵⁸, *n/um* bezaten.⁵⁹ Men geloofde dat

1969: 357, 360; zie ook noot 59).

⁵⁵ Zij hadden namen als 'De Regen', 'De Zon', 'De Giraffe', 'De Eland', 'De Honing', 'De Mongongo Noot', 'God', 'De Buffalo' en 'De Mamba' (een slang). Ze hadden nauwelijks tekst (Marshall 1962: 249; Marshall 1969: 351-352, 366-369; Lee 1968: 39).

⁵⁶ De !Kung, en andere San, kenden geen trommels, wel twee duimpiano's en twee snaarinstrumenten. Die werden echter niet gebruikt bij de genezingsdanses.

⁵⁷ *Sonic drive* wordt in vele godsdiensten aangewend als een middel om op gecontroleerde wijze religieuze trance tot stand te brengen. Het is een vorm van *sensory bombardment*, één van de zes middelen waarmee men dissociatie tot stand kan brengen. De overige vijf zijn *sensory deprivation*, concentratie van aandacht, ontspanning van aandacht, veranderingen in inwendige chemische balansen (door bijvoorbeeld vasten, of grote inspanning, of door het toedienen of innemen van drugs), en culturele verwachting. Die laatste is in religieuze trance de belangrijkste factor. De werking van deze factor wordt meestal door één of meer van de vijf andere middelen ondersteund en versterkt. Voor de eerste vijf, zie Ludwig 1968: 69-95

⁵⁸ In de groepen die Marshall onderzocht, gingen 'bijna alle !Kung mannen' in trance en slechts 'enkele vrouwen', en traden vrouwen nooit als genezer op. Van de 45 mannen traden 31 als genezer op, waren 9 te oud om in trance te gaan, en vier nog te jong. Slechts één man ging nooit in trance (Marshall 1969: 366n1, 372-373). Lee en Katz schatten dat in de kampen die zij bezochten de helft van de !Kung mannen geregeld in trance ging en één-derde van de vrouwen (Lee 1968: 36; Katz 1976: 285; zie ook Shostak 1981: 294). Het geringere aandeel van vrouwen in het doorgeven van *n/um* vond zijn verklaring voor een deel in de speciale taak die vrouwen in het dansgebeuren hadden en voor een deel in het geloof van de !Kung dat de 'half-dood'-ervaring van de eerste, diepe trance door vrouwen gemeden moest worden zolang ze kinderen konden baren (Shostak 1981: 298). Voor het verhaal van een vrouw die wel vaak genas, zie noot 59. Shostak bericht dat in het Dobe district een aparte vrouwen-trancedans bestond die in bijna ieder opzicht een spiegelbeeld van de traditionele genezingsdans was. Hij was een vrij recente dans en vond overdag en zonder vuur plaats. Als *sonic drive* werd het ritme van een trommel gebruikt en die werd door een man bespeeld. De deelnemers aan de dans waren bijna uitsluitend vrouw. Zij stonden in een halve maan rond de trommelaar, zongen, klaptten, en dansten zelf. Als ze van *n/um* in trance waren gegaan, traden ze als genezers op. Volgens Shostak was die dans, waarvan

num gewoonlijk, als een toegedekt vuur, onder in de maag en aan de basis van de wervelkolom van *num*-bezitters lag. Door de dans werd het 'heet', zei men. Het begon te 'koken' en 'dampen', als de danser hevig begon te transpireren. Dan voelde hij *num* in zijn maag en onderrug 'opstaan' en langs zijn wervelkolom omhoogstijgen. Zijn hoofd werd leeg, hij werd misselijk en begon zijn omgeving anders waar te nemen. Hij voelde zich lang worden, zweven en 'zwemmen'. Alles werd klein om hem heen en ging vliegen. Het vuur leek over zijn hoofd te vliegen en kracht zijn lijf te doorstromen. Vooral jonge dansers doorbraken in trance vaak de kring van de vrouwen, liepen door het vuur of hielden gloeiende stukken hout in hun handen of tegen hun borst.⁶⁰

De boodschap van dit gedrag was dat *num*, het vuur in hen, hen had overmeesterd en dat zij het (gewone) vuur, en iedereen, ook de onheilzenders, de baas waren.⁶¹ Een !Kung beschreef zijn trance-ervaring aan Katz als volgt:

[100]

Je danst en danst en danst. Dan staat *num* op in je buik en in je rug, en je begint te rillen. *Num* laat je trillen; het is heet. Je ogen zijn open maar je kijkt niet rond. Je houdt je ogen strak vooruit. Maar als je in !*kia* [trance] gaat, kijk je rond want je ziet alles; je ziet waar iedereen last van heeft. Door snel te ademen haal je *num* naar boven. Wat ik door dat ademen in mijn bovenlichaam doe, dat doe ik met mijn benen door te dansen. Je stampt niet nog harder, je houdt het alleen maar vol. Dan komt *num* ieder deel van je lichaam binnen, tot in het puntje van je teen, zelfs tot in je haar.⁶²

De ervaren dansers, die al vaak in *kia* waren geweest en de hyperkinetische trance meer of minder hadden leren beheersen, konden dan gaan 'genezen'. Dat gebeurde vooral in de derde cirkel.

Die derde cirkel bevond zich om die van de dansers heen. Het was het gebied waarin de toeschouwers bij kleinere vuren zaten en waar de dansers en vrouwen zich terugtrokken om uit te rusten. De *num kxau*, '*num*-bezitters', die in trance waren geraakt en die voldoende hadden leren beheersen, verlieten wankelend de kring van dansers om *num* over te brengen op iedereen, de vrouwen rond het vuur zowel als de toeschouwers in de derde kring,⁶³ en in het bijzonder op de zieken om de ziekten die †Gao N!a gezonden had uit

de frequentie toenam, op weg zich een eigen plaats in het godsdienstig leven van de San gemeenschap in het Dobe district te verwerven (Shostak 1981: 297, 299). Nisa, de hoofdpersoon van haar boek, beoefende deze genezingsdans (Shostak 1981: 299-303). Shostak is de enige auteur die over dit intrigerend fenomeen bericht. Het lijkt tot nu toe uniek voor het Dobe district te zijn.

⁶⁰ De !Kung geloofden dat dansers in trance geen brandwonden opliepen en vertelden daar sterke verhalen over. Marshall kreeg echter heel wat brandwonden te verzorgen (Marshall 1969: 358).

⁶¹ Marshall 1962: 226-227, 248; Marshall 1969: 374; Lee 1968: 42-44, 49-50

⁶² Katz 1976: 286; Katz 1982: 42

⁶³ Lee 1968: 44-54

hen te trekken.⁶⁴ Dat deden zij door achter hen te gaan staan of te gaan zitten, hun handen op hun borst en rug te plaatsen en die dan in een fladderbeweging van hen af te trekken. Daarmee 'trokken ze het kwaad uit hen' om het, trillend, steunend, klagend, hijgend en tenslotte een paar hoge, doordringende kreten slakend, als iets zeer pijnlijks in zichzelf op te nemen.⁶⁵ Tegelijk brachten zij op de zieken en anderen hun *n/um* over door hen met hun zweet in te wrijven. Tenslotte wierpen ze hun armen en hoofd wild omhoog om zo het kwaad dat ze in zich hadden verzameld uit zichzelf te trekken en van zich af te werpen in de richting van de vierde cirkel.

Die vierde cirkel werd gevormd door het nachtelijk donker rond de dansplaats. Daarin zagen de dansers in trance //Gauwa en de //gauwasi vanuit de struiken en bomen toekijken. Volgens de !Kung kwamen zij op iedere genezingsdans af, zowel omdat ze van de muziek en de dans hielden, als ook omdat ze in opdracht van ≠Gao N!a met hun onzichtbare pijlen dood en verderf onder de mensen dienden te verspreiden.⁶⁶ Het van //Gauwa en de //gauwasi afkomstige onheil, dat de *nu/m*-bezitters uit hun medemensen hadden getrokken en in zichzelf hadden verzameld, wierpen zij naar hen terug. Daarbij renden ze vaak, met vuur of een brandende stok in hun handen, dreigend [101] op //Gauwa en de //gauwasi in de struiken af, scholden hen op grove wijze uit, en bevalen hen uit kracht van *n/um* met ziekte en al te verdwijnen.⁶⁷ Een genezer beschreef zijn ervaringen als volgt:

In !kia [trance] staat je hart stil, ben je dood, is je hoofd leeg, adem je met moeite. Je ziet dingen, *n/um* dingen. Je ziet //gauwasi die mensen doden, je ruikt verbrand, rottend vlees. Dan genees je, je trekt de ziekte eruit. Je geneest, geneest en geneest. Dan ineens leef je weer. Je ogen worden weer helder en je ziet de mensen weer duidelijk.⁶⁸

De hyperkinetische trance kwam daarmee voorlopig aan haar einde. Omdat ervaren dansers tijdens !kia in een lichtere trance verkeerden, kwamen zij daaruit snel bij. Zij namen later in de nacht vaak weer aan een dans deel om opnieuw in trance te gaan 'genezen'. Bij minder ervaren dansers was de trance daarvoor te diep. Zij zakten na één trance in elkaar en vielen in een diepe slaap.

De !Kung pedagogiek van de dissociatie

Iedere !Kung jongeman wist dat van hem werd verwacht dat hij in trance zou leren gaan, omdat de !Kung samenlevingen geloofden dat zij trance nodig hadden als bescherming

⁶⁴ Marshall 1969: 370-371

⁶⁵ Marshall 1969: 370; Shostak 1981: 292

⁶⁶ Marshall 1962: 227, 244

⁶⁷ Marshall 1962: 227, 237, 241, 242, 250; Marshall 1969: 350, 370; Lee 1968: 42, 45; Shostak 1981: 292. Soms werden //Gauwa en de //gauwasi echter te hulp gevraagd bij het genezen (Marshall 1969: 377).

⁶⁸ Katz 1976: 291

tegen ziekte, dood en verderf en daarom *!kia* [trance] hoog waardeerden. De *!Kung* hadden dan ook duidelijk een traditie ontwikkeld om iedereen, en vooral iedere man, een opvoeding tot trance te bieden.⁶⁹ Maar de novieten wisten ook dat het in trance leren gaan een lang en pijnlijk proces was. Bovendien mondde het uit in de ervaring die de *!Kung kwe!i*, 'half dood', noemden en die zij zeer vreesden. Ongeveer de helft van *!Kung* mannen haakte dan ook ergens op de weg naar die doodservaring af. Dat werd gerespecteerd. Genezingsdansen waren immers naast godsdienstig ritueel ook het meest gewaardeerde vermaak waar men ook zonder *!kia*, trance, prima aan kon deelnemen.

Jonge mannen die wel doorzetten werden door ervaren *n/um*-bezitters intensief begeleid; vaak door hun vader, oom of oudere broer. Die jongemannen namen vaak aan genezingsdansen deel, waarbij hun begeleider achter hen danste, niet alleen om hen psychologisch te begeleiden⁷⁰, maar ook om, als hij zelf in trance was gegaan, zijn eigen *n/um* in het lichaam van zijn leerling te [102] schieten en met zijn zweet op hem over te brengen opdat *n/um* in hem zou toenemen. Begon een leerling te wankelen, omdat hij in trance begon te gaan, dan werd hij tussen ervaren dansers ingenomen om te verhinderen dat hij in het vuur zou vallen. Hij ging zijn eerste volle trance in als hij met een sprong, en met een doordringende schreeuw, hevig schokkend, of katatonisch verstijfd en verkramp, en met schuim op de mond, bewusteloos op de grond neerviel.

Die eerste, zeer diepe⁷¹, volledig hyperkinetische dissociatie noemden de *!Kung* de 'half-dood'. De bezetene was dan, geloofden zij, in de wereld van *//Gauwa* en de *//gauwasi*.⁷² Hij verkeerde in een gevaarlijke tussentoestand, omdat zijn lichaam zich in deze en zijn geest zich in de andere wereld bevond. Daarom werd hij door de meer ervaren, in een lichtere trance verkerend dansers met alle zorg omringd. Om te voorkomen dat hij in de wereld van de *//gauwasi* zou blijven, moesten de vrouwen luid zingen, en de dansers die in trance verkeerden zijn lichaam met hun zweet masseren, alle ziekte uit hem trekken en zoveel mogelijk *n/um* op hem overbrengen. Ook bliezen of riepen zij in zijn oren om zijn geest te laten weten waar zijn lichaam was en over te halen terug te keren.

In de maanden erna vertoonden novieten vaak onbeheerst bezetenheidsgedrag.⁷³ Zij

⁶⁹ Lee 1968: 46-48; Katz 1976; Katz 1982

⁷⁰ Zie Katz 1976; Katz 1982; Shostak 1981: 294

⁷¹ Met volledige amnesie (afwezigheid van iedere herinnering) van wat er tijdens de trance was voorgevallen. Amnesie was bij de *!Kung* vooral een kenmerk bij het begin van een bezetenheids carrière. Naarmate de ervaring toenam, nam vooral het geheugen aan de innerlijke ervaringen tijdens de trance toe, omdat *!Kung* 'bezetenen' die herinneringen cultiveerden. Die werden onderling besproken. De herinnering aan wat er tijdens de bezetenheid rond een gedissocieerde gebeurde nam echter ook toe naarmate een '*n/um*-bezitter' meer ervaring met het trance-gebeuren opdeed.

⁷² Als iemand ernstig ziek was gingen *!Kung* genezers ook deze toestand binnen om op 'zielereis' naar \dagger Gao N!a of de overledenen te gaan en met hen te onderhandelen; zie Shostak 1981: 292-296, 300.

⁷³ Het is onjuist dergelijk 'ongecontroleerd' gedrag als deviant aan te merken. Beoordelingen in

renden op het dansvuur af, strooiden vuur over zich uit, staken hun haar in brand, of renden de donkere nacht in om //Gauwa en de //gauwasi te lijf te gaan. Daarmee vertolkten ze hun geloof in de overweldigende macht van *n/um*, dat hen vooralsnog meer in zijn macht had dan dat zij *n/um* beheersten. Ook deze vorm van vroeg trancegedrag werd door de andere dansers intensief begeleid. Zij trokken hen uit het vuur, hielden hen tegen bij hun uitvallen naar de donkere nacht en verzorgden hen als ze in de 'half-dood' toestand geraakten.

[103] Na deze eerste fase doorliepen jonge !Kung dansers nog een lange leertijd tot ze in staat waren met gering verlies van beheersing van lichaamsmotoriek en in vrij lichte dissociatie tijdens de dansen te 'genezen'. Al met al ervoeren de !Kung het aanleren van trance als een lang en pijnlijk proces en als een bijna sterven. Voor de !Kung was *n/um* een 'ding van de dood' en 'een gevecht'.⁷⁴

Het bijzondere van de !Kung godsdienst en genezingsdans

De godsdienst en genezingsdansen van de !Kung San zijn in minstens vier opzichten opmerkelijk.

(1) De godsdienst van de !Kung was diepgaand bepaald door hun nomadisch bestaan als verzamelaars in de Kalahari half-woestijn.⁷⁵ Deze oudste vorm van levensonderhoud van de mensheid heeft minstens 80% van onze maatschappijgeschiedenis bepaald, en dus ook het overgrote deel van de godsdienstgeschiedenis van de mensheid.⁷⁶ Vanwege het nomadisch karakter van verzamelaarssamenlevingen, hun uiterst kleinschalige demografie en de flexibele aard van hun sociale structuren heeft deze oudste vorm van godsdienst van de mensheid ongetwijfeld een zeer dynamische godsdienstgeschiedenis doorgemaakt, zowel door creativiteit van binnenuit als door invloeden van buitenaf. Door diezelfde ecologische, technologische, demografische, sociaalstructurele en andere factoren werd de variatiebreedte van de mogelijkheden tot verandering echter tegelijk gedurende die langste godsdienstgeschiedenis duidelijk begrensd. Voorzover de huidige⁷⁷ godsdiensten van no-

termen van 'aanvallen' of 'hysterisch gedrag' stammen uit westers ethnocentrisme dat op grond van de westerse cultuurgeschiedenis een vijandschap tegenover deze gedragsvormen heeft ontwikkeld. De twee belangrijkste oorzaken, en uitingen, van die vijandschap zijn, in historische volgorde, de demonisering van religieuze dissociatie door de christenlijke kerken die het tot voor kort als inbezitname door demonen en duivels duiden, en recentelijk de psychiatrisering van datzelfde gedrag door de westerse medische wetenschap, daarin lang gevolgd door de culturele antropologie. Deze gedragsvormen zijn in hun eigen culturele context normale en gepaste vormen van gecodeerd gedrag waarin boodschappen worden uitgedrukt omtrent o.a. de ontwikkelingsfase waarin een trance-carrière zich bevindt.

⁷⁴ Marshall 1962: 351

⁷⁵ Tot dat 'verzamelen' reken ik ook de jacht van de mannen op wild met behulp van giftige pijlen.

⁷⁶ Zie daarover Platvoet 1993: 227-243

⁷⁷ Vanaf dit punt in mijn betoog behandel ik de godsdienst van de !Kung als hun 'huidige' godsdienst, omdat ik hem tegen de achtergrond van de totale godsdienstgeschiedenis plaats en be-

madische voedselverzamelaars nog steeds aan diezelfde mix van veranderingsmogelijkheden en begrenzing van verandering zijn onderworpen, vertellen zij ons daarom iets over de algemene kenmerken van dat langste en meest onbekende deel van de godsdienstgeschiedenis.

De !Kung godsdienst heeft echter op de andere godsdiensten van verzamelaars iets voor. Alleen de huidige !Kung godsdienst leert ons ook rechtstreeks iets over de geschiedenis van de San godsdiensten. Uit de San rotstekeningen blijkt nl. dat genezingsdansen geen recente transformatie zijn maar sinds duizenden jaren zo gedanst zijn. Het lijkt dat zij steeds in het centrum van alle San [104] godsdiensten hebben gestaan.⁷⁸ Daarmee vertelt de godsdienst van de huidige !Kung en van de overige San volken als enige ons ook direct iets over het verre verleden van de oudste vorm van godsdienst van de mensheid zelf. Terwijl op grond van een vergelijking van de huidige verzamelaarsgodsdiensten waarschijnlijk zal blijken dat een of andere mengvorm van visionaire, hypokinetische⁷⁹ dissociatie en van publieke, hyperkinetische trance het centrale religieuze ritueel en kenmerkend instituut van de godsdiensten van alle huidige nomadische voedselverzamelaars is, kan op grond van de rotsschilderingen van de San en verdere schaarse data in rotsschilderingen elders⁸⁰ aannemelijk worden gemaakt dat rituele dissociatie altijd, in een of andere vorm, de kenmerkende vorm van godsdienstig gedrag is geweest van de oudste vorm van godsdienst van de mensheid en beoefend is sinds godsdienst minstens honderdduizend jaar geleden deel werd van de menselijke cultuurgeschiedenis.

Dat wij die veronderstelling kunnen maken is des te opmerkelijker, omdat het collectieve geheugen van de samenlevingen van nomadische verzamelaars het kortst van alle collectieve geheugens van de mensheid is: langer dan twee generaties houdt dat geheugen niets vast. Vandaar dat de !Kung de schepping van de wereld op minder dan een halve eeuw geleden plaatsen en God hen, in dat opzicht, heel nabij is. God is hen in het algemeen veel te nabij; hij is niet voor niets de kostelijke grap in hun verhalen.⁸¹

handel als een eindproduct van een lange, zij het onbekende geschiedenis van verandering. Ik verlaat hier dus de 'historische modus' waarin ik de data over de !Kung tot nu toe heb gepresenteerd (zie noot 15).

⁷⁸ Zie ook, voor meldingen van San genezingsdansen in de 18e eeuw, Shapera 1930: 2002-207

⁷⁹ 'Hypokinetisch' verwijst naar de verstilling van de lichaamsmotoriek die vaak gepaard gaat met die vormen van dissociatie die men beoefent om visioenen te verkrijgen of om door oefeningen in meditatie 'verlichting' te bereiken.

⁸⁰ Bijvoorbeeld in de grotten te Lascaux; zie Goodman 1984: 74 1988, 74; Goodman 1990: 20-23

⁸¹ †Gao!na, we were told, was the oldest name of the great god. Through that name the !Kung identify the great god with an old †Gao!na, the protagonist of many ancient tales. [...] In those older days, according to the tales, people were always eating one another or parts of one another or parts of themselves. In appearance and characteristics the old †Gao!na was more man-like than supernatural. He lived on earth among men. Like men he was subject to passions, hungers, sins, stupidities, failures, frustrations, and humiliations, but men imagine his to be on a larger scale and more grotesque than their own. Like the Bushmen of today, his great concern are hunger and sex. To the !Kung the two worst sins, the unthinkable, unspeakable sins, are cannibalism

(2) De !Kung godsdienst is verder bijzonder, niet ten opzichte van andere verzamelersgodsdiensten misschien, maar wel tegenover bijna alle andere gemeenschapsgodsdiensten zonder schrift - en een heel stel andere met schrift -, [105] doordat zijn bovennaamuurlijke wereld zeer schaars bevolkt is - God, de //gawwasi en n/um - en nauwelijks rituelen kent. Het geschenkgedrag⁸² waardoor mensen in zoveel godsdiensten met onzinnelijke wezens betrekkingen onderhouden, ontbreekt geheel. Dat is zeer opmerkelijk in een samenleving waarin *sharing*, het 'delen', van vlees, ander voedsel en van geneeskraft, de allerbelangrijkste vorm van sociale omgang tussen de leden is, en het centrale instituut waarmee de !Kung hun samenleving inrichten en in stand houden. Dat betekent dat de !Kung God en de //gawwasi niet tot de !Kung samenleving rekenen, maar als ongewenste vreemdelingen zien. Ik kom daar beneden op terug. Er is wel enige rituele omgang met hen door aanspraak, maar die is minimaal en beleefd-assertief behalve in de genezingsdansen. Daar is zij agressief en uitgesproken vijandig.

(3) Vergeleken met de vormen die rituele trance in de godsdiensten aanneemt waarvan de morfologie door meer recente vormen van maatschappijgeschiedenis is (mee)bepaald, vertoont de !Kung genezingsdans een viertal uitzonderlijke trekken.

Hij is ten eerste een collectief trance ritueel waarin zoveel mogelijk mannen - en een deel van de vrouwen - in bezit worden genomen. Mediumschap is in hun samenleving daarom geen instituut van macht. Het staat hoog in aanzien maar het kan nauwelijks gebruikt worden tot het verwerven van aanzien. De bijkans klassieke theorie van Lewis over centrale en perifere bezetenheid⁸³ kan op deze egalitaire samenleving niet worden toegepast.

Ten tweede geloven de !Kung niet dat ze in bezit genomen worden door een onzinnelijk wezen 'van boven', dat door hen met de overige gelovigen wenst om te gaan, zoals dat in bijna alle overige godsdiensten het geval is. De !Kung geloven dat n/um, een in henzelf aanwezig vermogen tot genezen, bezit van hen neemt. Omdat n/um voor hen geen aanspreekbare persoon is, hebben de !Kung met n/um zelf dan ook geen 'omgang'. Evenmin is n/um een middel dat de !Kung gebruiken om met God en de overledenen gemeenschap te onderhouden. De !Kung gebruikten het om omgang te hebben met elkaar en spanningen

and incest. †Gao!na committed both these sins quite unconcernedly. He ate his older brother-in-law and his younger brother-in-law and raped his son's wife' (Marshall 1962: 228-229). Zie ook het citaat uit dat artikel in noot 36. Voor enkele van de verhalen over 'lang geleden' waarin †Gao !Na de rol van schelm en stommeling speelt, zie Marshall 1962: 229-233; en Biesele 1976.

⁸² Geschenkgedrag is, naast hyperkinetische rituele dissociatie ('bezetenheid', *spirit possession*), de meest kenmerkende vorm van omgangsgedrag met het onzinnelijke in alle latere vormen van gemeenschapsgodsdienst tot de opkomst, 2500 jaar geleden, van leerstellige godsdienst (zie verder Platvoet 1993).

⁸³ Lewis, *Ecstatic Religion* (noot 5).

uit hun uiterst kleine samenlevingen te bannen.

Ten derde is het de bedoeling van de genezingsdansen dat zij dit vermogen tot 'genezen' aan elkaar doorgeven om in hun gemeenschappen een zo groot mogelijke 'voorraad' van die kracht aanleggen. Daartoe dienen zoveel mannen als mogelijk, en een aantal vrouwen, te leren het door de dans te activeren, uit te delen en door te geven. Om *n/um* te behouden wordt het voortdurend gedeeld en door het te delen houden de !Kung hun samenleving in stand. Door *n/um* en hun overig 'bezit' voortdurend onder elkaar te delen keren de !Kung zich naar binnen en kunnen zij als delende gemeenschappen, zonder machtsverschillen en zonder geloof in hekserij en toverij,⁸⁴ in de Kalahari leven.

Ten vierde is de genezingsdans echter wel degelijk een religieus-ritueel en publiek-dramatisch communicatieproces, niet met *n/um*, maar met //Gauwa en de //gauwasi als vijandige vreemdelingen.⁸⁵ De dans is een exorcistisch ritueel: niet één waarin een inbezitnemende geest wordt verdreven, maar één waarin //Gauwa en de //gauwasi worden verbannen, en in hen uitdrukkelijk, zij het misschien indirect,⁸⁶ ook †Gao N!a.⁸⁷ Zij worden verdreven omdat zij hen, naar het geloof van de !Kung, voortdurend in het verderf storten door heimelijk tweedracht, ziekte en dood onder hen te verspreiden door pijlen op hen af te schieten die je niet ziet maar wel voelt. Door *n/um* voortdurend te activeren ter verdediging tegen //Gauwa en de //gauwasi wordt het geloof in de kloof tussen !Kung en de wereld van

⁸⁴ Lee constateerde één uitzondering op deze regel: het geloof dat uitzonderlijk machtige 'genezers' zich in een leeuw zouden kunnen veranderen en in die vorm soms mensen zouden hebben aangevallen. Dit geloof in kwaadwillende genezers die zich in 'weer-leeuw' zouden kunnen transformeerden was voor de !Kung echter eerder een verklaring van een gedrag dat zij van leeuwen niet verwachtten dan een uitdrukking van een sterk geloof in kwaadwillende genezers. Het lag volgens de !Kung namelijk helemaal niet in de aard van leeuwen om mensen aan te vallen (Lee 1968: 46).

⁸⁵ De //gauwasi fungeren dan ook niet als 'voorouders' voor de !Kung (Marshall 1962: 241: 'The concept of [...] ancestors is lacking [in !Kung religion]'.).

⁸⁶ Volgens Marshall (1962: 236) zou †Gao !Na zelf niet naar de genezingsdansen komen: 'All [!Kung] concurred [...] that he does not come to the medicine dances'. Hij zou er dus ook niet van verjaagd kunnen worden. Haar andere data staven dat echter niet. Sprekend over de vreeswekkende omvang van †Gao !Na's gestalte en zijn 'wild' gedrag, zegt bijvoorbeeld /Ti!kay, een 'n/um-bezitter': '[...] Even a very big medicine man, long in medicine, having seen †Gao!na many times [in visions, JP] would still be frightened, but when sickness came and he was curing and was full of power [during a curing dance, JP], he would keep a "tight heart" and take a stick and would rush at †Gao!na and hit him and yell, "You sent a bad sickness. You must take it back"' (Marshall 1962: 237).

⁸⁷ Zie Marshall 1962: 223: 'The great god created the earth and men and women and all things. [...] He gave himself his names to praise himself. [...] He praised himself with the name !Gara when he did something against the people, and the people said, "He causes death among the people and causes rain to thunder". "I am †Gaishi †gai", said the great god. "I am *chi dole*. I am a bad thing. I take my own way. No one can advise me". His being the cause of sickness and death among the people was the reason for his giving himself many names, we were told'. Zie ook Marshall 1962: 231: '†Toma said: "†Gao!na is evil. Even now he goes about killing people".'

het onzienlijke steeds opnieuw bevestigd, verdiept en versterkt. Het heftig schelden en dreigen is dramatisch theater: het wijst //Gauwa en de //gauwasi aan als oorzaak van disharmonie en dood onder de mensen. Het stelt dat de oorzaak van spanningen niet bij de leden van de groep ligt maar bij die 'wilde'⁸⁸ en onbegrijpelijke buitenwereld van God en de //gauwasi. De genezingsdans is het grenzen-stichtend ritueel waarmee de !Kung onderlinge solidariteit versterken door zich van de onzienlijke wereld af te wenden en telkens opnieuw //Gauwa en de //gauwasi terug te wijzen.

Ook al doortrekt het besef omtrent God en de overledenen het leven van de !Kung en huldigen zij een intens godsdienstig wereldbeeld, de !Kung zijn geenszins godsdienstig. Zij zijn niet op omgang met God en de //gauwasi gesteld. Als brengers van dood en verderf, meer dan van leven, zijn God en de overledenen voor de !Kung voorstellingen waarmee zij onheil verklaren - zoals heksen en tovenaars dat zijn in andere godsdiensten. God en de overledenen zijn voor hen ongewenste vreemdelingen en zelfs vijanden, en geen wezens om gemeenschap mee te hebben tenzij in de vorm van een koude of hete oorlog.⁸⁹ De genezingsdans dient om de kloof tussen hen en !Kung telkens opnieuw te bevestigen en om voortdurend het vijandsbeeld te cultiveren dat zij van hen instandhouden ter wille van de interne solidariteit en de gezondheid van de leden van de groep. Overigens tevergeefs, omdat de !Kung bezitters van *n/um* in hun oorlog met God en de overledenen voortdurend het onderspit delven tegen de dood die zij zenden.

(4) Tot slot, de huidige !Kung zijn bijzonder omdat zij terwille van die strijd om heil een pedagogiek van de dissociatie beoefenen en hun trance-ervaringen analyseren. Daarmee staan ze in de traditie van de San volkeren die wat zijn in dissociatie ervoeren reeds millennia lang in rotsschilderingen hebben vastgelegd. De pedagogiek van de dissociatie van de huidige !Kung lijkt een zeer oud en volkomen endogeen instituut te zijn.

Bibliografie

- Biesele, M., 1976, 'Aspects of !Kung Folklore', in Lee & DeVore 1976: 302-324
Garlake, Peter, 1987, *The Painted Caves; An Introduction to the Prehistoric Art of Zimbabwe*. Harare: Modus Publications
Dowson, T.A., 1988a, 'Revelations of Religious Reality: The Individual in San Rock Art', in *World Archaeology* 20: 116-128
Dowson, T.A., 1989, 'Dots and Dashes: Cracking the Entoptic Code in Bushman Rock Art Paintings', in *South African Archaeological Society Goodwin Series* 6: 84-94

⁸⁸ Marshall 1962: 237

⁸⁹ Oorlog, vooral als die zo voortdurend wordt gevoerd als in de !Kung genezingsdansen, is een agressieve vorm van gemeenschap, zoals we uit eigen ervaring weten. Oorlogvoerende partijen cultiveren een vijandsbeeld van elkaar. De belangrijkste functie van vijandsdenken is de interne solidarisering van een samenleving in oorlog. Zie daarover Platvoet 1995a, 1995b.

- Dowson, A.A., 1992, *Rock Engravings of Southern Africa*. Johannesburg: Witwatersrand University Press
- Draper, P., 1975, '!Kung Women: Contrasts in Sexual Egalitarianism in Foraging and Sedentary Contexts', in Reiter 1975: 77-109
- Goodman, F.D., 1988, *Ecstasy, Ritual, and Alternate Reality: Religion in a Pluralistic World*, Bloomington: Indiana University Press
- Goodman, F.D., 1990, *Where Spirits Ride the Wind: Trance Journeys and Other Ecstatic Experiences*. Bloomington: Indiana University Press
- Katz, R., 1976, 'Education for Transcendence: !Kia-Healing with the Kalahari !Kung', in Lee & DeVore 1976: 281-301
- Katz, R., 1982, *Boiling Energy: Community Healing among the Kalahari Kung*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press
- Lee, R.B., 1968, 'The Sociology of !Kung Bushman Trance Performances', in Prince 1968: 35-54
- Lee, R.B., 1976, 'Introduction', in Lee & DeVore 1976: 9-17
- Lee, R.B., 1979, *The !Kung San: Men, Women, and Work in a Foraging Society*, Cambridge: Cambridge University Press
- Lee, R.B., & I. DeVore (eds.) 1976, *Kalahari Hunter-Gatherers; Studies of the !Kung San and their Neighbours*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press
- Lewis, I.M., 1989, *Ecstatic Religion: A Study of Shamanism and Spirit Possession; second edition*. London: Routledge
- Lewis-Williams, J.D. 1983, *The Rock Art of Southern Africa*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lewis-Williams, J.D. , 1990, *Discovering Southern African Rock Art*. Cape Town: David Philip
- Lewis-Williams, J.D. , & T.A. Dowson (eds.) 1989, *Images of Power: Understanding Bushman Rock Art*. Johannesburg: Southern Book Publishers
- Ludwig, A., 1968, 'Altered states of consciousness', in Prince 1968: 69-95
- Marshall, L., 1961, 'Sharing, Talking, and Giving: Relief of Social Tensions among the !Kung Bushmen', in *Africa*, 31, 1961, 231-249
- Marshall, L., 1962, '!Kung Bushman Religious Beliefs', in *Africa*, 32: 221-252,
- Marshall, L. , 1969, 'The Medicine Dance of the !Kung Bushmen', in *Africa*, 39: 347-381
- Marshall, L., 1976, *The !Kung of Nyae Nyae*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press
- Platvoet, J.G., 1993, 'De wraak van de "primitieven": godsdienstgeschiedenis van Neanderthaler tot New Age', in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 47, 3: 227-243
- Platvoet, J.G., 1995a, 'Rituals of Confrontation: The Ayodhya Conflict', in Platvoet & Van der Toorn 1995: 187-226
- Platvoet, J.G. , 1995b, 'Ritual in Plural and Pluralist Societies: Instruments for Analysis', in Platvoet & Van der Toorn 1995: 25-51
- Platvoet, J.G., & K. van der Toorn (eds.) 1995, *Plurality and Identity: Studies in Ritual Behaviour*. Leiden: Brill
- Prince, R., (ed.) 1968, *Trance and Possession States*, Montreal: R.M. Buckle Memorial Society
- Reiter, R., (ed.) 1975, *Towards an Anthropology of Women*. New York: Monthly Review Press
- Reichel-Dolmatoff, G., 1987, *Shamanism and Art of the Eastern Tukanoan Indians*. Leiden: Brill
- Shapera, I., 1930, *The Khoisan Peoples of Southern Africa: Bushmen and Hottentots*. London: Routledge & Kegan Paul

- Shostak, M., 1981, *Nisa: The Life and Words of a !Kung Woman*. Cambridge: Harvard University Press
- Silberbauer, G.B., 1981, *Hunter & Habitat in the Central Kalahari Desert*, Cambridge: Cambridge University Press
- Truswell, A.S. , & J.D.L. Hansen 1976, 'Medical Research among the !Kung', in Lee & DeVore 1976: 166-194
- Vinicombe, P., 1976, *People of the Eland: Rock Paintings of the Drakensberg Bushmen as a Reflection of their Life and Thought*. Pietermaritzburg: University of Natal Press
- Yellen, J.E., & R.B. Lee 1976, 'The Dobe-/Du/da Environment', in Lee & DeVore 1976: 25-47